
**ԱՐԴԱՀԱՆԻ ՀԱՐՅՈՒ ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ԽՆԴԻ ԺԱՍՆԱԿԱՎՈՐ
ԼՈՒԾՈՒՄԸ (1919 թ. մայիս-դեկտեմբեր)**

ՇԻՐԱԿ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

Հայաստանի առաջին Հանրապետության համար անգնահատելի նշանակություն ունեցող Արդահանի գավառը, քանզի այն մերձսևծովյան տարածքներով դեպի Սև ծով տանող միակ դարպասն էր՝ Հայաստանի ծովային ելքի նախադուռը: 1919 թ. ապրիլին բրիտանական օկուպացիոն իշխանությունների որոշմամբ լուծարվեց, այսպես կոչված, «Հարավ-արևմտյան կովկասյան հանրապետության» ժամանակավոր կառավարությունը՝ շուրան, և մարզը հանձնվեց Հայաստանին, բացի Արդահանի գավառի հյուսիսային հատվածից (Արդահանի տեղամասի՝ Կուր գետից հյուսիս ընկած տարածքը և Փոցխովի տեղամասը), որը բրիտանացիների թույլտվությամբ գրավեցին վրացական զորքերը:

Չնայած անզլիացիների կայացրած որոշմանը, այնուամենայնիվ շարունակվում էին վրացիների անհիմն հավակնությունները Կարսի մարզի հյուսիսային շրջանների նկատմամբ: Հաշվի առնելով, որ Արդահանի գավառի հյուսիսային հատվածը հիմնականում մուսուլմանաբնակ էր, Հայաստանը հոգուտ Վրաստանի հրաժարվել էր այդ տարածքի նկատմամբ հավակնությունից: Իսկ Վրաստանը ձգտում էր ստանալ Արդահանի և Օլթիի գավառները ոչ միայն հանուն տարածքի: Դրանց, ինչպես նաև Էրզրումի նահանգի՝ Օլթիին հարակից Թորթում, Սպեր և Բաբերդ գավառներին տիրանալուց հետո¹, որոնց նկատմամբ վրացիներն անթաքույց նկրտումներ էին դրսևորում, նրանք կկարողանային Հայաստանը զրկել Տրապիզոնի, Լազիստանի կամ Բաթումի տարածքներով դեպի Սև ծով ելքի հնարավորությունից և նրան ամբողջովին հաղորդակցական կախվածության մեջ գցել: Վրաստանի գլխավոր նպատակը սա էր, ինչպես նաև Բաթումից մինչև Տրապիզոն՝ Սև ծովի ափի մի զգալի հատվածին տիրանալը:

¹ Այս պահանջատիրությունը նույնքան «արդիական» էր կոմունիստ վրացիների շրջանում: Երբ 1945 թ. խոսվում էր Թուրքիայից արևմտահայկական որոշ տարածքներ վերադարձնելու մասին, վրաց կոմունիստ պատմաբանները հանդես եկան դրանց նկատմամբ հավակնություններով: Նրանցից ակադեմիկոսներ Ս. Ջանաշիան և Ն. Բերձենիշվիլին հայտարարեցին, որ վրաց ժողովուրդը պետք է ետ ստանա իր պատմական հողերը՝ Արդահանի, Արտվինի, Օլթիի, Թորթումի, Սպերի, Բաբերդի, Գյումրիշխանեի և Արևելյան Լազիստանի շրջանները (տե՛ս «Յոմթյոնեթո», 14 დეკემბერი, 1945, «Правда», 20 декабря 1945):

Այդ դժվարին իրավիճակում լրացուցիչ խնդիրներից խուսափելու նպատակով վարչապետ Ա. Խատիսյանը մեկնում է Թիֆլիս՝ Արդահանի գավառի հարցը հարթելու համար: «Իմ Թիֆլիս երթալուն արդիւնքը այն եղաւ,– գրում է նա,– որ վրացիներու հետ սահմանը զծուեցաւ հետեւեալ կերպով: Արտահանի գաւառի հիւսիսային մասը, Արտահան քաղաքէն վերեւ, Բոսխով չայ գետի միւս կողմը կանցնէր Վրաստանին, իսկ ժամանակաւորապէս Կարսի շրջանի արեւմտեան մասը, Մերրտենեկէն դէպի արեւմուտք, պիտի մնար անգլիական հրամանատարութեան տակ, իբրեւ շրջան մը, անմիջապէս սահմանակից Պաթումի նահանգին»²: Արխիվային նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ որոշվել էր նաև Արդահան քաղաքը կիսել Կուր գետով. ձախափնյակը՝ հյուսիսային հատվածը՝ Վրաստանին, իսկ աջափնյակը՝ հարավային հատվածը՝ Հայաստանին: Արդահան քաղաքի հյուսիսային և հարավային հատվածներում վարչությունը պետք է լիներ հայկական: Հյուսիսային Արդահանում վրաց կառավարությունն իրավունք էր ստանում պահելու 50 հոգուց բաղկացած զորաջոկատ՝ կարգուկանոն ապահովելու համար, իսկ հարավային Արդահանում հայերը կարող էին ունենալ 100 հոգանոց ջոկատ³: Այս որոշումները, բնականաբար, կայացվել էին անգլիացիների համաձայնությամբ:

Վրացական զորքերը ապրիլի 18-ին հարձակվում են Արդահան քաղաքի վրա, որի գրավման մասին տեղեկությանը ծանոթանում ենք ռազմագործողությունն իրականացրած գեներալ Կվինիտաձեի ապրիլի 22-ի թվակիր գեկուցագրից. «Հակառակորդի ուժերին ապրիլի 18-ին և 19-ին իմ զորքերը մղեցին դէպի լեռնազանգվածի բարձունքները: Ապրիլի 20-ին, համառ հարձակումներից հետո, հակառակորդին շարտեցինք այդ բարձունքներից: Նահանջն այնքան հապճեպ էր, որ հակառակորդը չհասցրեց զբաղեցնել Կուրի ձախ ափին գտնվող Արդահանի ամրությունները: Նահանջի ընթացքում հակառակորդը այրել է Կուրի կամուրջները, չնայած մեզ հաջողվեց Ֆիխրելի մոտ գրավել մի կամուրջ: Դա հնարավորություն տվեց ուժերի մի մասը անցկացնելու Կուրի աջ ափը: Հակառակորդը նահանջեց Օլթիի և Կարսի ուղղությամբ: Տեղացիների տեղեկություններով հակառակորդի ուժերը գլխավորում են Ջեմալ-բեկ և Ռոման-բեկ Խիմշինները»⁴: Ինչպես տեսնում ենք, ապրիլի 20-ին գրավելով Արդահանի հյուսիսային հատվածը, վրացիներն արդեն իսկ խախտում են ձեռք բերված պայմանավորվածությունը և անցնելով Կուրի աջ ափը՝ գրավում են Արդահան քաղաքի հարավային հատվածը: Գեներալ Կվինիտաձեի ուղարկած վերոնշյալ հակիրճ հաղորդագրությանը, սակայն, նախորդել էին Արդահանի

² Ա. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Պեյրուք, 1968, էջ 156:

³ Տե՛ս ՀՍՍՀ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 138, թ. 59:

⁴ «Борьба» (Тбилиси), 24 апреля 1919, № 88 (344).

գրավմանն առնչվող մի շարք ռազմաքաղաքական իրադարձություններ, որոնց կանդրադառնանք ստորև:

Մինչ Վրաստանը կհասներ Արդահան, նախ պետք է գրավեր դեռևս 1918 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին Թուրքիային անցած, իսկ 1919 թ. հունվարից արդեն շուրայի վերահսկողության տակ գտնվող Ախալցխան և Ախալքալաքը:

Սակայն մինչ Ախալցխայի վրա հարձակվելը, բնականաբար, վրացական կառավարությունը պետք է ունենար անգլիական հրամանատարության համաձայնությունը, որը Ժորդանիան ստացավ 1919 թ. փետրվարի 23-ին Անդրկովկասում բրիտանական զորքերի հրամանատար գեներալ Ջ. Ֆորեստի-Ուոկերի հետ գրույցում⁵: Ախալցխան և հարակից շրջանները թուրք-թաթարական տարրերից ազատելու գլխավոր հիմնավորումներից մեկը Ժորդանիան համարում էր այն, որ, ըստ իր տեղեկությունների՝ Կ. Պոլսում Ռիզա փաշայի նախագահությամբ ստեղծվել էր մի կոմիտե, որն իր առջև խնդիր էր դրել Թուրքիային կցել Վրաստանի բոլոր այն մարզերը, որոնք բնակեցված էին մուսուլման վրացիներով⁶: Ի դեպ՝ այս մասին Վրաստանի կառավարության նախագահը հայտարարել էր նաև փետրվարի 18-ին Վրաստանի խորհրդարանի նիստում ունեցած իր ելույթում⁷:

Ախալցխայի վրա հարձակումը սկսվել էր 1919 թ. մարտի 5-ին: Երկու օր անց վրացական զորքը գրավում է քաղաքը, իսկ մարտի 12-ին հակառակորդի զինուժը Մերվեր բեկի գլխավորությամբ հեռանում է Ախալցխայի գավառի սահմաններից դեպի Փոցխով: Վրացական զորախումբը գեներալ Կվինիտաձեի գլխավորությամբ մտնում է վերին Փոցխով: Իսկ մարտի 21-ին վրացական մեկ այլ զորաջոկատ մտնում է Ախալքալաք⁸: Հենց վրացական զորքերը ձեռնամուխ եղան այդ տեղամասի գրավմանը, տեղի մուսուլմանները զինված դիմադրություն կազմակերպեցին, և Կարսի բրիտանական նահանգապետ Քլայֆ Թեմփրլին, տուրք տալով ավանդական թրքասիությանը և մուսուլմաններին սիրաշահելու քաղաքականությանը, հայտարարեց, որ վրացիների հարձակումը կդիտվի իբրև հարձակում Մեծ Բրիտանիայի դեմ⁹: Այդ թրքասիությունը պայմանավորված էր նաև Կարսի մարզի նկատմամբ Ռուսաստանի հարավի Կամավորական բանակի անթաքույց նկրտումներով: Ուստի անգլիացիները Թիֆլիսից պահանջեցին դուրս հանել զորքերը Փոցխովից: Վրաստանի կառավարությունը, ընկրկելով անգլիա-

⁵ Մանրամասն տե՛ս «Демократическое правительство Грузии и английское командование» // «Красный архив», т. 6 (25), М., 1927, էջ 98-103:

⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 102:

⁷ Տե՛ս **Жордания Н.** За два года. Тбилиси, 1919, էջ 201:

⁸ Մանրամասն տե՛ս **Квинитадзе Г. И.** Мои воспоминания в годы независимости Грузии. 1917-1921. Париж, 1985, էջ 94-103:

⁹ Տե՛ս **Деникин А. И.** Очерки русской смуты. В 3 книгах. Книга 3, т. 4, т. 5. Вооруженные силы Юга России. М., 2003, էջ 211:

ցիների առջև, գեներալ Կվինիտաձեից պահանջեց հեռանալ Փոցխովից: Սակայն գեներալը, ըստ իր հուշերի, մերժում է այդ պահանջը նույնիսկ այն ժամանակ, երբ անգլիական հրամանատարության կողմից գեներալի մոտ գործուղված բրիտանական սպան սպառնալից տոնով հարցնում է. «Իսկ դուք չե՞ք համարում, որ պատերազմի մեջ ընդգրկվելով Անգլիայի հովանու տակ գտնվող Կովկասի հարավարևմտյան հանրապետության հետ՝ դրանով ձեռք եք բարձրացնում Անգլիայի վրա», որին ի պատասխան վրացի հրամանատարը իրավացիորեն հայտարարում է, որ այդպես չի համարում, քանի որ այդ նույն պետության հարձակումը Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների վրա ստիպված պիտի լինի դիտարկել որպես Անգլիայի կողմից ձեռնարկված հարձակում¹⁰: Գեներալ Կվինիտաձեն մի քանի օր ձգձգեց Փոցխովից գորքերի դուրսբերումը, մինչև բրիտանացիներն արդեն մարտի կեսերին փոխեցին իրենց վերաբերմունքը շուրայի նկատմամբ: Դա պայմանավորված էր շուրայի և Կամավորական բանակի հրամանատար Դենիկինի հարաբերությունների ջերմացմամբ: Թուրքերը դեմ էին Կարսի մարզում հայկական կամ վրացական իշխանության հաստատմանը և խորամանկորեն հայտարարեցին, որ եթե մարզում թուրքական իշխանություն չի լինելու, ապա իրենք կընդունեն միայն ռուսական իշխանությունը¹¹: Այս նոր իրավիճակը վրացական կողմին հնարավորություն տվեց գրավելու նաև Արդահանը: Գեներալ Կվինիտաձեն կազմավորում է երկու զորաջոկատ. առաջինը՝ գեներալ Արտամելաձեի գլխավորությամբ՝ Ախալցխա-Արդահան, երկրորդը՝ գեներալ Սումբատաշվիլիի գլխավորությամբ՝ Ախալքալաք-Արդահան ուղղություններով: Ինչպես արդեն նշեցինք, ապրիլի 18-ին վրացական զորքերը հարձակվում են Արդահանի վրա: Ապրիլի 20-ին գեներալ Արտամելաձեն գրավում է Արդահան քաղաքը և փախչող թշնամու ետևից զորքերը շարժում դեպի Գյուլի դաշտը (Կուրի վերին հոսանքները)¹²: Եվս մեկ անգամ համոզվում ենք, որ վրացիները խախտում են միայն Արդահանի տեղամասի հյուսիսային մասը և Փոցխովի տեղամասը գրավելու պայմանավորվածությունը ու հասնում մինչև Գյուլ, իսկ ավելի առաջ չեն անցնում, որովհետև, ինչպես գեներալ Կվինիտաձեն է նշում, Գյուլի դաշտի մյուս կողմում գտնվում էին անգլիացիները¹³:

Իսկ թե ինչու էր գեներալ Կվինիտաձեն երկու օր ուշացումով հղել Արդահանի գրավման մասին զեկուցագիրը, բացատրում է հենց ինքը՝ նշելով, որ խափանվել էր հեռախոսային կապը իր և գեներալ Արտամելաձեի միջև, և միայն ապրիլի 22-ին է Արդահանի ուղղության զորքերի գլխավոր հրամանատարը տեղեկացել քաղաքի գրավման մասին¹⁴:

¹⁰ Տե՛ս Կвини́тадзе Г. И., նշվ. աշխ., էջ 107:

¹¹ Տե՛ս Деникин А. И., նշվ. աշխ., էջ 211:

¹² Տե՛ս Կвини́тадзе Г. И., նշվ. աշխ., էջ 117-124:

¹³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 124:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 123:

Ինչպես տեսանք, Կարսի մարզի ճակատագիրը ի վերջո որոշվեց այն Հայաստանին և մասամբ նաև Վրաստանին հանձնելով: Մակայն վերջինս, խախտելով պայմանավորվածությունները, գրավել էր շատ ավելի մեծ տարածք, որը, բնականաբար, հարուցում էր հայկական և բրիտանական իշխանությունների դժգոհությունը: Դրանք ավելի խորացան, երբ ստացվեցին տեղական բնակչության նկատմամբ վրացի զինվորների լկտի և ամբարտավան վարքագծի մասին առաջին տեղեկությունները: Ապրիլի վերջին բրիտանական հրամանատարությունը վրացական կառավարությունից պահանջեց դուրս հանել զորքերը ապօրինաբար գրաված տարածքներից և, որպես պատիժ, արգելեց հյուսիսային Արդահանում 50 հոգանոց ջոկատ պահել, որին ի պատասխան՝ վրաց զինվորական նախարարը հավաստիացրեց անառարկելիորեն ենթարկվելու մասին: Մակայն Արդահանից շուրջ 30 կմ հեռավորության վրա գտնվող Մերդենեկից մի անգլիացի սպա հեռագրում է, որ վրացական զորքերը առաջացել են մինչև քաղաքի մերձակայքը: Մայիսի 15-ին գեներալ Միլնը նորից թույլատրեց, որ հյուսիսային Արդահանում վրացական 50 հոգանոց կայազոր պահվի, սակայն որոշումը կրկին չեղյալ համարեց, երբ նոր զեկուցագրեր ստացվեցին վրացի զինվորների «անամոթ» գործողությունների մասին¹⁵: Արդահան քաղաքի հյուսիսային հատվածում վրացական կայազոր տեղակայելուն դեմ էր նաև Բաթումի բրիտանացի նահանգապետ Կուկ-Կոլլիսը*: Մայիսի 31-ին այս մասին Վրաստանի վարչապետին տեղեկացրեց գեներալ Կորին (վերջինս Կովկասում բրիտանական ուժերի հրամանատարի պաշտոնում փոխարինել էր գեներալ Թոմսոնին)՝ ավելացնելով, որ իր կողմից այնտեղ բրիտանական ուժեր ուղարկելուն պես վրացիները պետք է լքեն Արդահանը: Ժորդանիան փորձեց հակադրվել փորձված մեթոդով՝ ուշադրությունը կենտրոնացնել հայերի վրա: Նա հայտնեց, որ ըստ իր տեղեկությունների՝ Արդահանի հայկական հատվածից մի սպա է հայտնվել, որից ինքը հանգել է այն հետևության, թե իբր անգլիական հրամանատարությունը ցանկանում է քաղաքի հյուսիսային մասը ևս հանձնել հայերի տնօրինությանը: Կորին պատասխանում է, որ, բրիտանական զինուժի գալով կվերանա թե՛ վրացական և թե՛ հայկական զորամասերի տեղակայման անհրաժեշտությունը: Ժորդանիան ճարահատյալ փորձում է լուծել գոնե Փոցխովի հարցը՝ ասելով, թե վրացական կառավարությունը չի ցանկանում ո՛չ ռազմավարական և ո՛չ էլ աշխարհագրական տեսանկյունից Փոցխովի շրջանը բաժանել Ախալցխայից: Գեներալ Կորին հավանություն է տալիս դրան¹⁶: Հյուսի-

¹⁵ Տե՛ս Ռ. Գ., **Հովհաննիսյան**, Հայաստանի Հանրապետություն: Առաջին տարին, 1918-1919, հ. I, Եր., 2005, էջ 241:

* Կուկ-Կոլլիսը դեմ էր Արդահանի ամբողջ գավառում վրացական զորքերի տեղակայմանը, քանի որ նրանք ոտնձգություններ էին իրականացնում Արդվինի և Բաթումի ուղղությամբ:

¹⁶ Տե՛ս «Демократическое правительство Грузии и английское командование», էջ 161-162:

սային Արդահանում վրացական կայազոր պահելու և նրա քանակի հետ կապված խնդիրները հետազայում ևս բազմիցս քննարկվեցին հայ-վրացական շփումներում:

Արդահանի գավառում վրացական զորքերի ցուցաբերած ապօրինությունների վերաբերյալ պահպանվել են արխիվային մի շարք փաստաթղթեր: 1919 թ. մայիսի 13-ին Կարսում հայկական զորքերի հրամանատար գեներալ Հովսեփյանը հեռագրում է Հայաստանի զինվորական նախարարին. «Նորից ինձ դիմեցին Գյուլի տեղամասի մուսուլմանների ներկայացուցիչները մեր տերիտորիայի խաղաղ մուսուլման բնակչության նկատմամբ վրացիների պատճառած անօրինականություններից պաշտպանելու խնդրանքով: Վրացական զորքերը գտնվում են Մերդենեկին մոտակա հետևյալ գյուղերում՝ Օկան, Խեվա, Վարգինիս, Արփաշեն»¹⁷: Գեներալ Սիլիկյանը մայիսի 15-ին հեռագրում է հայկական զորքերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Նազարբեկյանին. «Մերդենեկի զորամասի հրամանատարը տեղեկացնում է, որ քրդերը բողոքում են վրացիներից, որոնք գրավել են մեր տարածքի մի մասը և տեղաբաշխվել են Վարգինիս, Թելիօղլի, Կիրգիյան և Խեվա գյուղերում, թալանում և ոչնչացնում են անասունները: Բախումից խուսափելու համար խնդրում եմ վրացական զորքերը մեր տարածքից հանել դիվանագիտական ճանապարհով»¹⁸: Այս փաստաթղթերից պարզ երևում է, որ անխուսափելի էր դառնում հայ-վրացական բախումը Արդահանի գավառում, եթե վրացական զորքերը չդադարեցնեին բռնություններն ու չհեռանային ապօրինաբար գրաված տարածքներից: Հայկական կողմը, բնականաբար, ձգտելու էր հարցը լուծել խաղաղ, դիվանագիտական ճանապարհով: Մայիսի 14-ին գեներալ Հովսեփյանը հեռագրում է Թիֆլիսի հայկական դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լ. Եվանգուլյանին՝ խնդրելով հարցին տալ դիվանագիտական լուծում¹⁹: Կարսի հայկական հրամանատարությունն այս խնդրով դիմում է նաև Կարսում անգլիական ներկայացուցչությանը: Վերջինս մի սպա է ուղարկում վրացիների մոտ՝ հեռանալու առաջարկով, սակայն՝ առանց դրական արդյունքի: Մայիսի 15-ին Կարսից գեներալ Հովսեփյանը հեռագրում է Ա. Խատիսյանին՝ իրավամբ նշելով, որ վրացիների նման վարմունքը խաթարում է մեր վարկանիշը²⁰: Ինչ խոսք, գեներալ Հովսեփյանի մտահոգությունը շատ տեղին և հիմնավոր էր: Եթե չձեռնարկվեին անհրաժեշտ կտրուկ միջոցներ, ապա Արդահանի գավառի բազմազգ բնակչությունը կսկսեր անվստահորեն վերաբերվել հայոց կառավարությանը: Մայիսի 16-ին Գյուլի տեղամասի քուրդ լիազորներ Մահմեդ Աուբօղլին, Կասում՝ աղա Հուսեինօղլին և Վաթայօղլին Կար-

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 133, թ. 42:

¹⁸ Նույն տեղում, թ. 43:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 44:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 36:

սից հեռագրում են ՀՀ արտգործնախարարին. «Գյուլի տեղամասը բնակեցված է քրդերով, որոնց ապրիլի 26-ից հետապնդում են վրացիները և հույները (տարածքի հունական գյուղերի ավագներին վրացիները տարբեր խոստումներով թեքել էին իրենց կողմը – Շ. Թ.): Քրդական 15 գյուղեր հրի և սրի են մատնվել, բնակչության մի մասը փրկվել է փախչելով: Մայիսի 13-ին հույները, վրացիների հետ համատեղ, գնդացիներով և թնդանոթներով շրջապատեցին հետևյալ գյուղերը՝ Չոբանչեխ, Մոլլահասան, Թիքոշ և Մուջուչ, և սկսեցին գնդակոծել, բնակչության մի մասը փրկվեց փախուստով, թողնելով իրենց ողջ ունեցվածքը: Ճանաչելով Հայաստանի կառավարությունը և, որպես նրա հպատակներ, խնդրում ենք միջոցներ ձեռնարկել շտապ կերպով վրաց գործերը գրաված վայրերից դուրս բերելու համար, և հնարավորություն տալ վերադառնալու փախստականներին»²¹: Վերոնշյալ հեռագրերի ամբողջական բովանդակությունը մեր կողմից բերվում է Արդահանի գավառում վրացական գործերի կողմից գրավված տարածքներում տիրող ծանրագույն իրավիճակն ավելի հստակ ու պատկերավոր ներկայացնելու նպատակով:

Վրաց կառավարությունը, ճարպկորեն շրջանցելով հայկական կողմի ու բրիտանական հրամանատարության պահանջները և հավաստիացնելով, թե իբր դուրս է բերում գործերը, ոչ միայն շարունակում էր հսկողության տակ պահել տարածքները, այլև նորանոր գյուղեր գրավել: Կովկասում բրիտանական ուժերի գլխավոր հրամանատար Կորին մնում է զարմացած, երբ տեղեկանում է, որ վրացական գործերը շարունակում են գրավել Կուրից հարավ ընկած տարածքները: Մայիսի 22-ին այս մասին Ա. Խատիսյանը տեղեկացնում է Լ. Եվանգուլյանին՝ խնդրելով նորից դիմել Վրաստանի կառավարությանը²²: Գեներալ Կորիի ճնշմանն ի պատասխան՝ վարչապետ Ժորդանիան վրացական գործերն Արդահանի շրջանում պահելու անհրաժեշտությունը հիմնավորում է երեք փաստարկներով. նախ՝ շրջանը գրավելու համար մեծ քանակությամբ արյուն, ջանքեր և փող են ներդրել, երկրորդ՝ շրջանի հույները խնդրել են չհանել գործերը, քանի որ աջակցել են վրացիներին և վախենում են թաթարների հաշվեհարդարից, երրորդ՝ գործերը դուրս կբերվեն, երբ բրիտանական զինուժ տեղակայվի, քանզի եթե շրջանում գործեր չլինեն, ապա կլինեն թալան և ավերածություններ²³: Երրորդ կետը, հատկապես, խորամանկորեն էր ձևակերպված, որովհետև վրացիներն էլ էին արդեն տեղյակ, որ բրիտանական գործերը Կարսի մարզից հեռանալու հրաման ունեն:

Կարսի մարզում Հայաստանի կառավարության առջև ծառայած խնդիրներից մեկն անգլիական գործերի մոտալուտ հեռանալն էր: Բրի-

²¹ Նույն տեղում:

²² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 35:

²³ Տե՛ս «Демократическое правительство Грузии и английское командование», էջ 155-156:

տանական կառավարության փետրվարի 15-ի որոշմամբ նրանց զինված ուժերը Կարսից պետք է ետ քաշվեին թուրքական բանակի դուրսբերումը Կովկասից ավարտվելուն պես²⁴: Արդահանում վրացիների վարքագծի և մարզի որոշ հատվածներում մուսուլման բնակչության անհնազանդության պատճառով Հայաստանի կառավարությանը ձեռնտու էր անգլիական զորքերի երկարատև մնալը Կարսում: Բայց Ա. Խատիսյանի ջանքերն արդյունք չտվեցին, և մինչև 1919 թ. մայիսի կեսերը բրիտանական զրեթե բոլոր զորքերը Կարսից հանվեցին²⁵: Հայաստանի կառավարության վերոնշյալ մտահոգությունները, սակայն, այնքան էլ տեղին չէին, քանի որ, բացառությամբ որոշ տարածքների (Ադրբայջան, Օլթի), ընդհանուր առմամբ մարզը խաղաղ էր: Այդ է փաստում նաև Ա. Խատիսյանը՝ նշելով, որ Կարսի շրջանի մուսուլման բնակչությունն օրինապահ մնաց դեպի իրենց իշխանությունը: Արդահանում կառավարության կողմից գավառապետ է նշանակվում մուսուլման Կադիմովը, որին շնորհվում է գնդապետի աստիճան: Նրա միջոցով Կարսի նահանգապետը կարող էր խաղաղ վիճակում պահել մուսուլման բնակչությանը²⁶: Այդ է վկայում նաև 1919 թ. մայիսի 5-ին Կարսի մարզի մուսուլմանական ազգային խորհրդի նախագահ դոկտոր Ասատբեկ Հաջինի հեռագիրը Հայաստանի կառավարությանը, որտեղ մասնավորապես նշվում էր. «Կարսի մարզի մուսուլման բնակչության լիազորմամբ ողջունում եմ Հայաստանի Հանրապետության իշխանությանը և հաստատում եմ բարի հարևանությանը վերադառնալու մեր լիակատար պատրաստականությունը: Այսօր մենք խանդավառությամբ դիմավորում ենք խաղաղություն և կարգուկանոն արմատավորող իշխանությանը: Մենք պարզ հոգով ընդառաջ ենք գալիս ձեզ՝ միասին պահպանելու ձեր կողմից առաջ քաշված քաղաքացիական իրավահավասարությունը»²⁷: Այս հեռագրի մասին է ակնարկում Խատիսյանը մայիսի 6-ին Ա. Ահարոնյանին գրած նամակում, որտեղ, նկարագրելով հայկական վարչության և զորքի մուտքը Կարս, նշում է, որ թուրք ազգաբնակչությունը շատ լավ է պահել իրեն, քաղաքը հանդարտ էր, միջադեպեր չեն եղել: Նամակում կարդում ենք նաև, որ թուրք ազգաբնակչությունը գոհ է հայկական տիրապետությունից, և «երեկ նրանք հեռագրով իրենց շնորհակալություն են հայտնել Հայաստանի կառավարությանը»²⁸:

Պետք է նշել, որ Կարսի մարզում հայկական վարչության հաստատումից հետո դադարեցին բախումները նաև քրդերի և հույների միջև, որը, ինչպես գրում է «Աշխատավորը» մայիսի 31-ի համարում, ավելի է

²⁴ Տե՛ս **Ռ. Գ. Հովհաննիսյան**, նշվ. աշխ., էջ 233:

²⁵ Տե՛ս **Hovannisian R. G.**, *The Republic of Armenia*, 4 vols, v. 1, Berkeley, Los Angeles, London, 1974, էջ 225:

²⁶ Տե՛ս **Ա. Խատիսյան**, նշվ. աշխ., էջ 158:

²⁷ ԳԱԹ, ՀՅԴ արխիվ, Բոստոն, թիվ 4063:

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 55, թ. 1:

բարձրացնում հայկական իշխանության հանդեպ վստահությունը²⁹:

Ինչպես տեսանք, սկսած ապրիլի կեսերից, ամբողջ մայիս ամիսը և հետագայում նաև մինչև աշուն շարունակվում է Արդահանի հետ կապված հայ-վրացական վեճը: Ընդհուպ սեպտեմբերի վերջերը Կարսի նահանգապետ Ս. Ղորղանյանը վարչապետ Խատիսյանին և այլ պաշտոնատար անձանց հեռագրեր էր հղում վրաց գործերը դիվանագիտական ճանապարհով Արդահանից դուրս հանելու անհրաժեշտության մասին: Սակայն, խախտելով պայմանավորվածությունները, վրացական գործը տարբեր պատճառաբանություններով և խուսանավումներով շարունակում էր գրաված պահել Կուր գետից դեպի հարավ և դեպի Մերդենեկ ընկած տարածքները, թեև դա չէր խանգարում վրաց մենշնիկ ազգայնականներին կեղծ լուրեր տարածելու, թե իբր անգլիացիներն աջակցում են հայերին գրավելու Արդահան-Օլթի շրջանը, որի բնակչության մեծ մասը վրացիներ են³⁰: Ի վերջո անգլիացիներն այնքան են վրդովվում, որ հունիսի 16-ին որոշում են Արդահանի շրջանն անջատել Կարսի մարզից և միացնել Բաթումի մարզին՝ անգլիացի գեներալ նահանգապետի կառավարման ներքո³¹: Արդահանի շրջանի գեներալ-նահանգապետ է նշանակվում լեյտենանտ Օլվերը³²: Սակայն, չնայած այս որոշումներին, անգլիացիներն այդպես էլ Արդահանի շրջանը, ինչպես նաև Օլթին չմտցրեցին Բաթումի մարզի մեջ:

Վերլուծելով արխիվային փաստաթղթերը՝ գալիս ենք այն եզրահանգման, որ Արդահանի շրջանի հայկական հատվածից վրացական գործերի դուրսբերման հարցը հիմնականում լուծվել է 1919 թ. սեպտեմբերի վերջին - հոկտեմբերի սկզբին, Անտանտի գերագույն կոմիսար, գնդապետ Հասկելի միջնորդությամբ: Այժմ արդեն քննարկվում էր Արդահան քաղաքի հարավային և հյուսիսային հատվածներում հայերի և վրացիների կայազորների քանակի հարցը: Ինչպես արդեն նշել ենք, հայերը պետք է ունենային 100 զինվոր, իսկ վրացիները՝ 50: Սակայն, վրացական կողմի բողոքի հիման վրա քննարկվում է հայկական կայազորի թիվը կրճատելու և վրացականին հավասարեցնելու հարցը: Հոկտեմբերի 9-ին Թիֆլիսից Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության խորհրդական Թումանյանը գրում է ՀՀ արտգործնախարարին, որ ինքը բանակցել է գլխավոր կոմիսար Հասկելի տեղակալ գնդապետ Ռեյի հետ, և որոշել են, որ Արդահան քաղաքի հարավային մասում հայկական զորամասի թիվը 100-ից պետք է իջեցվի 50-ի: Քանի որ եթե հակառակն արվեր, և վրացական ջոկատի թիվը հասցվեր 100-ի, ապա ավելի շատ հնարավոր կդառնային նրանց բախումները Արդահան քաղաքի հյուսիսային մասի հայկական վարչության հետ: Ինչ-

²⁹ Տե՛ս նույն տեղը, ց. 1, գ. 291, մաս III, թ. 400:

³⁰ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 444:

³¹ Տե՛ս նույն տեղը, ֆ. 275, ց. 5, գ. 133, թ. 65:

³² Տե՛ս նույն տեղը, ֆ. 200, ց. 1, գ. 291, մաս III, թ. 548:

պես նշում է խորհրդական Թումանյանը գնդապետ Ռեյի հետ զրույցում՝ «այժմ էլ կան տեղեկություններ, որ վրաց զինվորականները խառնվում են հայկական ադմինիստրացիայի գործերի մեջ»³³: Մակայն արդեն նայեմբերին վրացական կառավարությունը դիմում է Հայաստանի կառավարությանը, ինչպես նաև միջնորդության համար՝ գերագույն կոմիսար Հասկելին, որպեսզի վրացական ջոկատի թիվը ևս հասցվի 100 հոգու՝ պատճառաբանելով, թե 50 հոգին բավական չէ Արդահան քաղաքի հյուսիսային մասի կարգուկանոնը պահպանելու համար: Նոյեմբերի 17-ի գրությամբ այս մասին գերագույն կոմիսարի գրասենյակը տեղեկացնում է Թիֆլիսում հայոց դիվանագիտական ներկայացուցչությանը՝ խնդրելով, որ եթե վրաց կառավարության հետ այս հարցում համաձայնություն չկա, իրենց տեղյակ պահեն³⁴: Ակնհայտ է, որ վրացիները ձգտում էին իրենց կայագործի թիվը հասցնել հայերի թվին, ոչ թե հայերինը նվազեցնել իրենց չափով, քանի որ նրանց համար միևնույնն էր, թե հայերը որքան զինվոր կունենային հարավային Արդահանում, բայց եթե իրենք ավելի շատ զինվոր ունենային, ավելի մեծ հնարավորություններ կունենային միջամտելու հյուսիսային Արդահանի հայկական վարչության գործերին: Ինչևէ, Հայաստանի կառավարությունը, այնուամենայնիվ, համաձայնեց վրացական կողմի առաջարկին³⁵, որով հայ-վրացական կնճիռն Արդահանի խնդրում կարծես թե ժամանակավորապես հարթվեց:

Մակայն, ինչպես ցույց տվեցին 1920 թ. իրադարձությունները, Վրաստանի մենշևիկյան իշխանությունները ոչ միայն չհրաժարվեցին Արդահանի նկատմամբ հավակնություններից, այլև, օգտվելով թուրք-հայկական պատերազմի «հարմար» առիթից, բռնազավթեցին ամբողջ Արդահանի գավառը:

Բանալի բառեր – *Աղեքսանդր Խատիսյան, գեներալ Կվինիտաձե, Արդահանի գավառ, Բաթում, Տրապիզոն, հայ-վրացական հարաբերություններ, հայ-վրացական տարակարծություններ, մուսուլման բնակչություն*

ШИРАК ТОРОСЯН – Вопрос Ардагана в контексте грузино-армянских отношений и временное его урегулирование (май – декабрь 1919 г.). – Провинция Ардаган имела для Армении исключительное значение, так как именно через неё осуществлялся единственный выход Первой республики к Чёрному морю. В апреле 1919 г. британские оккупационные власти распустили *шурру* – временное правительство так называемой Юго-западной Кавказской республики; провинция Ардаган, исключая её северную часть, была передана Армении (территории к северу от Куры и участок Потсхови). Британцы разрешили грузинским войскам занять эту северную часть провинции. Тем не менее, грузины продолжали выдвигать безосновательные претензии на районы Ардаган и Олти. Армяно-грузинский спор затянулся с апреля до осени. Вывод грузинских войск в

³³ Նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 138, թ. 59:

³⁴ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 74:

³⁵ Տե՛ս նույն տեղը, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 31:

значительной степени предопределило посредничество верховного комиссара Антанты полковника Хаскеля в конце сентября – начале октября. Но события следующего, 1920 года показали, что Грузия не только не отказалась от претензий на Ардаган, но и, воспользовавшись турецко-армянской войной, захватила всю провинцию.

Ключевые слова: *Александр Хатисян, генерал Квинитадзе, Ардаган, Батуми, Трабзон, армяно-грузинские разногласия, мусульманское население*

SHIRAK TOROSYAN – *Question of Ardahan in the Context of the Georgian-Armenian Relations and the Temporary Settlement of the Question (from May to December, 1919)*. – The province of Ardahan was important for the First Republic of Armenia, as it was the only way to the Black Sea via the Black Sea neighboring areas. In April 1919, by the decision of the British occupation authorities Shura - the so-called interim government of South West Caucasian Republic was disbanded and the province of Ardahan, except for its northern part was given to Armenia (territory north of the Kura and Potskhovi site). The British allowed Georgian troops to occupy the northern part. Despite the decision of the British, the Georgians continued baseless claims to the areas of Ardahan and Olti of Kars province. From mid-April to May and until the autumn the Armenian-Georgian dispute over Ardahan continued. The withdrawal of Georgian troops from the region was largely resolved at the end of September-beginning of October 1919, via the mediation of the High Commissioner of the Entente Colonel Haskell. However, as the events of 1920 showed, the Menshevik government of Georgia not only abandoned its claims to Ardahan, but also taking advantage of the Turkish-Armenian War, captured the entire Ardahan.

Key words - *Alexander Khatisyan, general Kvinitadze, Ardahan Province, Batum, Trabzon, Armenian-Georgian relations, Armenian-Georgian disagreements, Muslim population*